

Naar Goch

Leo Adriaenssen

Eindhoven

Wie denkt aan de religieuze verhoudingen in Generaliteits-Brabant, schiet als eerste de systematische achterstelling van de rooms-katholieke meerderheid van de bevolking te binnen. Maar ook het omgekeerde kwam voor. Eindhoven bijvoorbeeld was in het begin van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) een gereformeerd bolwerk. Daaraan is bekwaam een einde gemaakt door het Spaanse en Spaansgezinde gezag, dat daarin nadrukkelijk werd gesteund en gestimuleerd door de bisschop van Den Bosch. Gevolg was, dat rond 1575-1585 de gereformeerde kerkenraad van Goch werd gedomineerd door voormalige inwoners van Eindhoven en omgeving.

In Eindhoven waren calvinisten, lutheranen en wederdopers actief. Zij werden bestreden en geëlimineerd door de Raad van Beroerten (Bloedraad) onder voorzitterschap van Alva, de Spaanse landvoogd der Nederlanden (1567-1573), door de gedwongen bekeringen (terugkeer in de moederschoot van de heilige roomse kerk na excommunicatie) en door het vertrek van de in hun geloofsovertuiging volhardende kettters (vlucht).

De kerkelijke situatie in Eindhoven was in rooms-katholieke ogen zo ernstig, dat Requesens, die Alva was opgevolgd als landvoogd (1573-1576), de koning daarvan persoonlijk op de hoogte bracht. Vierendertig inwoners van Eindhoven waren in 1568 door de Bloedraad verbannen en hun bezittingen geconfisqueerd. Veel andere verdachten bleven buiten schot, een aantal werd gearresteerd, veroordeeld en terechtgesteld. Het was allemaal veel te weinig naar de zin van de Bossche bisschop Metsius. Met lede ogen zal hij hebben aangezien hoe in 1570, bij de afkondiging van een algemene pardonregeling, alleen al in Eindhoven en omgeving niet minder dan drieduizend protestanten konden worden vrijgesteld van vervolging, mits zij zich zouden verzoenen met de rooms-katholieke kerk. Gezien het vermoedelijke inwonertal in Kempenland van 4600 rond 1570¹ is drieduizend, al is het misschien een overdrijving, schrikbarend veel. In 1571 toog de bisschop persoonlijk naar Eindhoven om de situatie in ogenschouw te nemen. Tweehonderd afvalligen wist hij terug te leiden naar de schaapskooi van het ware geloof, maar vier jaar later moest hij constateren dat nauwelijks de helft van de bevolking rooms-katholiek was.² Het bevel van Requesens uit 1574 om alle kettters uit te roeien³, was niet overtuigend uitgevoerd. Ook in Woensel, Gestel, Strijp en Stratum woonden veel kettters. Harder ingrijpen was het advies van de kerkvorst.⁴ In 1577 was de kerk van Eindhoven echter nog sterk 'geïnfecteerd' met onorthodoxe praktijken, terwijl zelfs de 'sekte der wederdopers' er actief was.⁵

Na 1577 wordt er weinig meer vernomen van protestantisme in Eindhoven en omgeving, hoewel dat daar allerminst zal zijn verdwenen. Dat het rooms-katholieke zuiveringsprogramma beslist enige successen heeft geboekt, blijkt onder meer uit de versnelde uittocht van inwoners. Zo was rond 1575 de welgestelde linnenhandelaar Willem Michiels met zijn familie, die te Eindhoven in de lakenververij De Blauwe Hand hadden gewoond, "uyt saecke vande religie ende om den dwang der consciëntie openbaerlycken vuyt Eyndhoven gebannen (...), soe inder kercken als vant stadthuys, vandaer heeft moeten vertrecken." Goch werd zijn nieuwe domicilie.⁶ Eenzelfde weg volgde de Eindhovenaar Pieter Wouters Schouten, "die omme de tirannie van Ducdalve vuytten lande gewecken zynde" lang te Goch woonde en in 1578 te Emmerik stierf aan de pest.⁷ Schouten was eveneens Willem van Taterbeeck en mr. Dierick van (den) Dael uit Eindhoven, Willem van Kelst uit Weert, Jan Cuyleman uit Helmond en Goert Roovers uit 's-Hertogenbosch bij verstek veroordeeld door de Bloedraad en naar Goch uitgeweken.⁸

Goch

Brabantse protestanten vluchtten naar Engeland (Londen, Norwich, Sandwich), naar veilige plaatsen in Brabant (Ravenstein, Uden, tijdelijk Antwerpen en Breda), naar andere provincies (Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, Dordrecht; Franeker, Amersfoort, Zaltbommel) en naar Duitsland (Emden, Emmerik, Frankfurt, Keulen, Wezel en Goch). De aantrekkingskracht van het hertogdom Kleef werd bepaald door de nabijheid, de daar heersende relatieve tolerantie en de economische verwantschap. Redenen voor vertrek waren behalve de geloofsvervolgving ook de immense oorlogsverwoestingen en de economische sancties, die handel en verkeer onmogelijk maakten en uiteindelijk de productie dupeerden.

Goch en Eindhoven hadden een sterk ontwikkelde linnennijverheid gemeen. De komst van vluchtelingen uit de meierij werd dan ook in het overwegend rooms-katholieke Goch positief ontvangen. In 1570, enkele jaren na de komst van de eerste meierijenaars, was er al een gereformeerde vluchtelingengemeente.⁹ Tot 1609 bleef de gemeente heimelijk, maar daadwerkelijk verboden werd zij niet. De eredienssten en kerkenraadsvergaderingen vonden plaats in verschillende particuliere woon- en pakhuizen. Rond 1585 hadden bijvoorbeeld Jacob Peters uit Veldhoven, ouderling, Aert van Taterbeeck, linnenkoper uit Eindhoven, zijn zwager Kaeres Toenen, eveneens een linnenkoper uit Eindhoven en ouderling, Jacob Gerrits, linnenkoper uit Veldhoven en lid van de Gochse kerkenraad, en Cornelis de Haen, linnenbleker uit 's-Hertogenbosch en veelvuldig lid van de kerkenraad, hun woningen ter beschikking gesteld.¹⁰ De kerkenraad bestond behalve uit de predikant uit twee en later vier ouderlingen, twee diakens en enkele bijzitters¹¹, van wie er velen uit Eindhoven en omgeving stamden.

Kort voor het einde van de Tweede Wereldoorlog is het stadsarchief van Goch vernietigd. De archieven van de gereformeerde gemeente, die elders berustten, zijn goeddeels bewaard gebleven, maar waren door verwerking nauwelijks leesbaar. Jan van Booma heeft de bewaard gebleven bestanden tot ongeveer 1610 ontcijferd en in de vorm van een dissertatie gepubliceerd. De voornaamste bron, de *Acta consistorii*, bevatten verslagen van de kerkenraadsvergaderingen, waaruit wij voornamelijk het wangedrag van de gelovigen leren kennen. Meestal gaat het om inbreuken op de kerkelijke leer, openbare dronkenschap en vechtpartijen, maar ook huiselijke verhoudingen en zakelijke conflicten komen ter sprake. Zo werd in 1590 Willemken Lievendaels uit Stratum betrappt dat zij "in der papistereij" peetmoeder was geworden.¹² Erger was, dat in 1593 de vrouw van Jacob Tonen, garenkoper uit Weert, was overgelopen naar de mennisten.¹³ Gebrek aan zelfbeheersing leidde met name in kroegen, op kermissen en bij meningsverschillen tot handtastelijkheden. Willem Jans Loyen alias Duerskens, linnenwever uit Eindhoven, moest in 1585 openbare boete doen en vergiffenis vragen voor zijn dronkenschap, kijven, vechten, lasteren en vloeken; bovendien had hij zijn vrouw geslagen.¹⁴ Bij sommige families leek het onchristelijke gedrag in de genen te zitten: de kinderen van Willem Verschuyl, te weten vier zonen en twee dochters, allen geboortig van Eindhoven, werden in 1597 collectief geëxcommuniceerd.¹⁵

Uit de zakelijke geschillen die voor de kerkenraad kwamen, blijkt duidelijk dat linnen de voornaamste economische nering was. In 1570 kwam Goert Roovers, een linnenhandelaar uit 's-Hertogenbosch en aldaar calvinist van het eerste uur, voor aangaande een partij (linnen) lakens¹⁶, in 1575 bemiddelde Willem Wouters, lijnwaadbereider uit Eindhoven, in een geschil tussen de linnenkoper Hans Bardeel uit Grave en een wever¹⁷, in 1575 en 1576 verschenen voor de raad Stynken Rollers uit Oss, weduwe van Joachim van Eyck uit Oirschot, en Gielis Henricxs de Kremer uit Eindhoven eveneens met lakenkwesties.¹⁸ En de linnenbleker Cornelis de Haen uit 's-Hertogenbosch bracht in 1584 een geschil om bleekloon aan.¹⁹ De blekers namen een speciale plaats in: die uit de meierij domineerden en maakten later de linnenblekerijen in Haarlem wereldberoemd.

De achtergebleven, vervolgte geloofsgenoten werden niet vergeten. Sporadisch waren er caritatieve en missionaire initiatieven om hen de helpende hand te reiken. Zo kreeg in 1576 een armlastige familie uit Brabant, die “om der persecutiën wille” wilde vertrekken, op voorspraak van Ansem Jansen, koopman uit Dommelen, een financiële bijdrage.²⁰ Een jaar later vroeg zijn broer Joachim Jansen, koopman en eveneens lid van de kerkenraad, namens de gereformeerden te Eindhoven om een bezoek van de predikant van Goch; Hogaert Joosten uit Eindhoven of omgeving zou hem vergezellen.²¹

De jonge gereformeerde Gochse gemeente gaf niet alleen hulp, maar vroeg er ook om. In 1573 kreeg Dieric Anthuenis, koopman en linnenbleker uit 's-Hertogenbosch, opdracht om zijn zakenreis naar Holland tevens te gebruiken om geld te werven voor de armen.²² Contacten met Holland bleven ook bestaan, nadat de migratie van Goch naar Holland was begonnen. Willem van Taterbeeck, koopman uit Eindhoven, die sinds 1566 in Goch had gewoond, kreeg in 1582 voor zijn vertrek een getuigschrift.²³ Hij was welgesteld, in tegenstelling tot de kinderen van Truyken Sandwick, die in Haarlem tot armoede vervielen; Willem Wouters uit Eindhoven, diaken in Goch, gaf hen enige bijstand, maar drong er bij zijn Haarlemse collega's op aan dat zij daar zouden worden ondersteund.²⁴ De verarmde Hendrick Beileman, die in mei 1591 naar Haarlem verhuisde, kreeg van de Gochse kerkenraad een aanbeveling mee aan Jan van Creyl, koopman uit Oerle, en Ansem Jansen, koopman uit Dommelen, die enkele jaren tevoren naar de Spaarnestad waren vertrokken.²⁵ Al eerder, in 1587, hadden de kerkenraadsleden een beroep gedaan op hun voormalige collega's Jan van Creyl en de blauwverver Frans Janssen te Haarlem.²⁶ De Brabanders die Goch hadden verruild voor Haarlem, vergaten hun vorige domicilie niet. Jacob Gerits uit Veldhoven schonk aan de gemeente een aantal calvinistische boeken²⁷ en er werden verschillende legaten gemaakt voor de armen van Goch, inclusief voor het nieuwe weeshuis.

Haarlem

Nog in 1583 was opgemerkt dat de gemeente nauwelijks burgers telde, maar voornamelijk vreemdelingen²⁸ en gezien de samenstelling van de kerkenraden ging het vooral om meierijenaars. Om drie redenen verminderde de meierijse dominantie in de gereformeerde gemeente van Goch. De eerste was een sterke toevloed van vluchtelingen uit het in 1587 door de Spanjaarden veroverde Geldern.²⁹ De tweede was de Spaanse bezetting van Goch in 1598-1599. Ten slotte was er de enorme economische aantrekkingskracht van Haarlem. In mijn database van in 1579-1609 via Goch naar Haarlem verhuisde Noordoost-Brabanders komen 43 mannelijke gezinshoofden voor. De database behandelt migranten uit het kwartier van 's-Hertogenbosch, dat bestond uit stad en meierij van Den Bosch, Gemert, het land van Ravenstein en Grave met het land van Cuijk – gebieden waar de Bossche rechtsmacht gold. Daaraan heb ik het stadje Weert in het graafschap Horn toegevoegd, omdat het moeilijk te onderscheiden is van ‘Weert bij Eindhoven’ (Valkenswaard) en in eigentijdse bronnen herhaaldelijk Brabants en zelfs meierijs wordt genoemd.

Van Booma noemt negentien identificeerbare Noordoost-Brabantse mannen. Bovendien kent hij tien personen met voornaam en herkomstnaam, maar zonder patroniem (die ik veiligheidshalve buiten de telling van migranten laat). In mijn prosopografie staan 35 Noordoost-Brabanders te Goch die ook aan Van Booma bekend zijn, maar zonder herkomstplaats, en 43 die hem onbekend zijn. Niet in Haarlem kwamen nog 21 Gochse Noordoost-Brabanders terecht. Summa levert dat ongeveer 100 Noordoost-Brabanders op. Uit Eindhoven kwamen er 45, uit 's-Hertogenbosch achttien, uit Weert en/of Valkenswaard elf, uit Helmond tien, uit Grave en het land van Cuijk twee en uit negen dorpen in de omgeving van Eindhoven dertien. Van 73 van hen is een beroep bekend: linnenwever waren er vijftien, linnenwever en koopman zeven, koopman 41, linnenbleker zes en vier anderen beoefenden een beroep buiten het linnenbedrijf.³⁰ Van de kooplieden legden de meesten zich toe op de handel in garen, vlas en lijnwaden; de Weertenaar Marcelis Truyens handelde in wapentuig, maar

dat was misschien een bijverdienste naast de linnenhandel. Het grote aantal kooplieden is een aanduiding dat veel leden van de elites naar Goch waren uitgeweken, maar onder de 26 migranten zonder beroepsaanduiding zullen de meesten het weefgetouw hebben bediend, terwijl ook detailhandelaars tot de kooplieden worden gerekend.

In de bronnen worden voornamelijk mannelijke gezinshoofden vermeld. Vrouwen speelden bij de gereformeerde mannenbroeders geen representatieve rol en komen in het algemeen minder in notariële akten voor dan hun heer-en-meesters. Van Booma kent slechts zeven Noordoost-Brabantse vrouwen in Goch (maar van slechts twee is bij hem de herkomst traceerbaar) en ik kan er maar zes aan toevoegen. Toch mag de Noordoost-Brabantse migrantenbevolking van Goch worden opgevaardigd tot een veelvoud. Niet iedere migrant arriveerde gehuwd en/of met kinderen, maar sommigen namen de hele familie mee: Willem Michiels, lakenverver uit Eindhoven, kwam met zijn gezin en met zijn moeder, broers en zusters, terwijl Willem Verschuyt, eveneens uit Eindhoven, zijn vrouw en zes kinderen meebracht. Een voorzichtige verdubbeling of verdrievoudiging van de populatie tot 200 of 300 is daardoor gerechtvaardigd. En dat betreft alleen nog maar de gereformeerden. Er zullen ook rooms-katholieke migranten zijn geweest en uit Haarlemse bronnen wordt duidelijk dat verschillende aanzienlijke migrantenfamilies, zoals de garenkopers Wijnants en de linnenblekers Van (den) Dael uit Eindhoven de doopsgezinde overtuiging waren toegedaan, evenals de welgestelde garenkoper Willem van Heuvel uit Weert.

De meierij van Den Bosch en Goch

De contacten tussen het kwartier van Den Bosch en Goch bleven ook na 1610 intensief, niet alleen vanwege de handel in lijnwaad, maar ook doordat de wevers van Eindhoven en Helmond en de dorpen in de omgeving veel gebruik bleven maken van de linnenblekerijen. Ook de handelscontacten met Haarlem bleven intensief.

INVULLEN:

1. contacten met de meierij (oud? en nieuw)
2. contacten met Haarlem (oud en nieuw)

De Brabanders hebben zowel in Goch als in Haarlem een blijvende positieve invloed gehad op de linnenproductie, -bewerking en -handel.

Illustraties:

Frans Hogenberg, *Afkondiging van het generaal-pardon door Alva, 16 juli 1570* (Prentenkabinet Museum Boymans van Beuningen Rotterdam, BdH 19196PK)

Janssonius, Kaart van Goch, 1649 [met Brabantse blekerijen] (Scheepvaartmuseum Amsterdam S.1034_(15) kaart 118)

Gravure van P. van Liender, Raadhuis van Goch, 1758 (Museum Van Gijn, Dordrecht)

Laurentius Metsius (1502-1580), bisschop van 's-Hertogenbosch in 1570-1577 (Stadsarchief 's-Hertogenbosch, afbeelding 0000699)

KAPITAALVERLIES? GOCH (+ illustraties):
rijk geworden in Goch of pas in Haarlem?

blekerijen

Michiel Pompen, geboren Goch 1578, vader uit Eindhoven, WIC [portret]

Maerten van Heuvel, geboren ca. 1584 Goch, vader uit Weert: boek Coornhert. Verloor 350.000 gulden. Goudleerdrukkerij [boekomslog]
Vader Willem van Heuvel: grote (garen)handel met vennoten in Keulen en Aken, o.a. via Leipzig

kinderen Dingen Wijnants uit Eindhoven, via Goch naar Haarlem: kobaldmijnen [kobaldmijn]

familie Gudde

van Erp uit Eindhoven heen en weer Haarlem-Goch

INVULLEN:hoeveel inwoners had Goch?

DOEN: visitatieverslagen Edh e.o., Houben over reformatie.

¹¹ In 1526 telde Kempenland, waarin Eindhoven lag, 3879 inwoners. Van een aantal dorpen is het inwonertal uit 1571 bekend; het lag ongeveer 20% hoger dan in 1526. Het cijfer 4600 is het resultaat van extrapolatie.

² J.J. Poelhekke, "Een tweetal Spaanse documenten over Eindhoven als nest van ketterij", *Bosscbe Bijdragen*, XXIII (1956-1957) 37.

³ BHIC, Collectie Cuypers van Velthoven 2848, no. 3, 19 april 1574 (Requesens aan bisschop Metsius).

⁴ BHIC, Collectie Cuypers van Velthoven 2849, no. 13, 21 mei 1575 (Requesens aan Metsius). Idem 2852, no. 23, 20 augustus 1575 (aanbevelingen van Metsius aan Requesens). Vgl. Idem 3234, 23 augustus 1575 (Requesens aan de koning).

⁵ BHIC, Collectie Cuypers van Velthoven 2868, no. 17, 14 mei 1577 (don Juan van Oostenrijk, landvoogd, aan de militaire commandant van Weert); no. 18, 14 mei 1577 (don Juan aan bisschop Metsius); no. 19, 14 mei 1577 (don Juan aan de magistraten van Eindhoven en Weert).

⁶ Noordhollands archief, Oud-notarieel archief Haarlem 22, fol. LXXXVIII, 1609 z.d.; fol. LXXXIX, 9 juli 1609.

⁷ Noordhollands archief, Stadarchief Haarlem, Restant Enschedé, doos 68, II-2420A, 27 november 1589. Peter Wolter Michiels uit Eindhoven had op 22 maart 1578 het poorterschap van Emmerik gekocht: J.J. Hooft van Huysduynen, "Burgerboek van Emmerik", *De Nederlandsche Leeuw*, LXXIV (1957) 101.

⁸ A.L.E. Verheyden, *Le Conseil des Troubles*, INVULLEN, 97 (no. 1948), 257 (no. 6372), 359 (no. 9094), 407 (no. 10.378), 444 (nrs. 11.391 en 11.392). P. Cuypers van Velthoven, *Documents pour servir à l'histoire des troubles religieux du XVIe siècle dans le Brabant Septentrional. Bois-le-Duc 1566-1570* (Bruxelles, 1858) 513. Pieter Pompen uit Eindhoven zou voor Alva zijn gevlucht (M.G. Wildeman, "Kwartieren Pompe", *De Nederlandsche Leeuw*, XXX, 1912, 243).

⁹ Jan J.B. van Booma, *Communio clandestina. Archivalien der Konsistorien der heimlichen niederländischen reformierten Flüchtlingsgemeinden in Goch und Gennep im Herzogtum Kleve 1570 – circa 1610* (2 dln.; Bonn, 2011) I, XIV, 14.

¹⁰ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 20, 127, 128. De beroepen en geboorteplaatsen zijn niet aan Van Booma bekend, maar komen voor in mijn *database* van migranten uit de meierij van Den Bosch te Haarlem.

¹¹ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 17, 18.

¹² Van Booma, *Communio clandestina*, I, 348.

¹³ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 342, 343.

¹⁴ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 269, 301.

¹⁵ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 370. Zie voor meer malheur en onaangepastheid in deze migrantenfamilie: Leo Adriaenssen, "Op bezoek in Brabants Haarlem", *In Brabant*, I (2010) no. 2, p. 52-61.

¹⁶ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 177.

¹⁷ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 184.

¹⁸ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 206, 222.

¹⁹ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 282-284.

²⁰ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 212.

²¹ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 160, 226.

²² Van Booma, *Communio clandestina*, I, 193.

²³ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 252.

²⁴ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 323.

²⁵ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 333; II, 5, 6.

²⁶ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 310-313; vgl. 315.

²⁷ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 139.

²⁸ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 276.

²⁹ Van Booma, *Communio clandestina*, I, 37, 39.

³⁰ De beroepen en geboorteplaatsen zijn over het algemeen niet bekend aan Van Booma, *Communio clandestina*, maar zijn ontleend aan mijn *database* van migranten uit de meierij van Den Bosch te Haarlem.